

DEÁK ANTAL ANDRÁS*

Országleírások a Kárpát-medencében a 18. század első felében

Írásunk első részében, mintegy bevezetésképpen, felsoroljuk a 19. század eleji hazai országleírásokat, majd – az ugyancsak országleíró L. F. Marsigli és J. C. Müller egyik térképéhez kapcsolódva egy speciális problémát szeretnénk tisztázni.

I.

1735-ben jelent meg TIMON SÁMUEL (1675–1736) Tisza leírása, *Tibisci Ungariae fluvii notio, Vagique ex parte* című munkája. Látszatra vegytiszta hidrográfia, valójában azonban a folyók – költőien szólva – ezüst fonalakként szolgáltak a szerző számára, amelyekre az általuk érintett települések gyöngysorát felfűzte. Egyben megtalálta annak is a módját, hogy a magyar történelem egyik-másik fejezetének érdekesebb epizódját elmondja vagy éppen fűzfapoéta képességeit felcsillantva, jellegzetességüket versbe foglalja.

A Bégáról így szól:

„Ez a folyó törvényen kívüli, apja nincs, mostohagyerek,
Melyet helyesen a Tiszának adtak a végén.”

A Kisvárdai környéki vizekről pedig:

„Máshol mesterséges beavatkozás által nyújt
biztos menedéket a természet,
Itt a természetnek nincs szüksége
ahhoz emberi kézre.”

Aztán, miként említettük, történelmi epizódokat vagy mondákat is elmesél egyik-másik településhez vagy folyóhoz kötve:

Zemplén vizei

Ciroka

Zemplén vármegyének első jeles folyója Unggal való északi határán és a Kárpátok alatt a két forrás táplálta Ciróka. Mielőtt a két csermely egyesül, négy falvacskát szelnek át. Szina fölött találkoznak, majd miután három települést és Modra mezejét öntözték, Nagy-Kemence (Kemense) területén nyugatra fordulnak és Homonna fölött a Laborca ragadja vizüket magával. A szomszédos

* Magyar Környezetvédelmi és Vízügyi Múzeum, 2511 Esztergom, Kölcsey utca 2. E-mail: deak.mail:@dunamuzeum.org.hu

két Kemence, amelyek Homonnától egy, Ungvártól négy mérföldre vannak, Ung vármegyét Zempléntől elválasztó hegyek alatt fekszik.

Ezeknek a hegyeknek a legszélső, a többtől elkülönülő nyúlványán emelkedik Vinna vára; majd dél felé a Laborca folyón túl Nagy-Mihály mezővároska. Ugyanezen hegyek nyugati völgyében található Jeszenő várának romjai is, amelyeket a Potubka falu felett születő patakocskák mosnak. Ezek előbb Peticsét öntözik, aztán Kis-Kemence és két-három más falucska földjein át, a Ciróka menti dombok által terelgetve Homonnánál a Latorcába ömlenek.

Jeszenő várát és egy közelében lévő másikat, valamint Nevickét Ung területén 1644-ben Rákóczi György elpusztította, aki nemcsak Ferdinánd császárral, hanem Homonnai Jánossal is szembeszállt és harcolt. A Laborca, miként ennek a földnek többi vízfolyása is, a Kárpátokban ered. Mentében gyakoriak a kisebb falvak, miként a ruszinok csupa-hegy vidékén, és pedig Szepes vidékének szélétől egészen a Máramarosi határokig, amelyeknek maradéktalan előszámlálásához sok kézre volna szükség. A folyó, melyről beszélni szándékozom, egy kis szakaszon egyenesen délnek veszi útját.

Szép Rév-nél (Krasny Brad) keletre fordul, öt mérföldnyi kanyargás után Homonna erősségéhez és városkájához érkezik, majd annak keleti oldalát fürösztvén, dél felé folytatja útját.

Szép Rév alatt a keleti parton a baziliták monostora, akik néhány évvel ezelőtt az egykor nagy hírnévnek örvendő Mária képet és kápolnát gondozni kezdték. Valamikor, mint hírlik, az égő templomból ezt a képet valami csodálatos erő a közeli erdőben egyik fára helyezte, ahonnét arcát a templom felé fordítva nézte a tüzet.”

Timon Sámuel Tiszájával szinte egyidőben – ugyancsak 1735-ben – látott napvilágot BÉL MÁTYÁS (1684–1749) *Notitia Hungariae Novae...*-jének első kötete¹, amelyet 1742-ig még három követett.

Különös értékét és ékességét adják ezeknek a leírásoknak az azokat kísérő térképek. Bél tanítványa, később jó barátja, MIKOVINY SÁMUEL (1700-1750) – az *Epistola* tanúsága szerint –, céltudatosan készült erre a feladatra. Említett, fiktív levelében ezt olvashatjuk: „Éppen jókor, és ha szabad így fogalmazni, nem egészen Isten gondviselő irányítása nélkül történt, hogy ugyanabban az időben, midőn Te kedves Bél Magyarország leírásának kiszemelted gondját, és annak terhét magadra vállaltad, lehetőség nyílt számomra is, hogy védelmed alatt fiatalságom éveit ezen tiszteletre méltó tudományoknak teljesen elkötelezhessem.

Történt – nem éppen véletlenül –, hogy a következő évben, külföldön, a tudományoknak ezen a területén nagy hírű férfiaknál kezdtem tanulni.”²

Tudjuk, hogy Mikoviny 1721-ben kezdte meg tanulmányait Nürnberg egyetemvárosában, Altdorfban.³

Erre alapozva jogosnak látszik az a feltételezés, hogy Bél Mátyás 1720-ban avatta be Mikovinyt országleíró tervébe. Együtt kigondolták annak útját-módját, hogyan készülhet fel Mikoviny a vármegyék térképeinek elkészítésére. A véletlen szerencsés játéka folytán éppen abban a Nürnbergben voltak Bélnek jó kapcsolatai, ahol ez idő tájt a matematikát, csillagászatot, rajzolást és rézmetszést Németország szerte híres tanárok oktatták. A csillagászatot és a matematikát a Magyarország-térképéről itthon jól ismert nürnbergi JOHANN CHRISTOPH MÜLLER (1673–1721) testvére, JOHANN HEINRICH MÜLLER tanította.⁴

Köztudott, hogy Mikoviny nem maradt magára az ország-térképezésben. Ahhoz nem is állt rendelkezésére elegendő idő, hogy egymaga végezze azt el. Itt most nem diákjaira gondolunk, akiket magával vitt, mintegy terepgyakorlat gyanánt. Egyik-másik – erről ő maga tesz említést –, nem kevés bosszúságot is szerzett számára.

Jó barátjára gondolunk, FABRICIUS KOVÁCS JÁNOSra (?–1764), akinek a működése éppen olyan talány még ma is számunkra, mint élete. Annyi azonban bizonyos, hogy Bél Mátyás és Mikoviny közvetlen köréhez tartozott, és Mikovinynek nem tanítványa, miként azt FODOR FERENC állítja, hanem munkatársa volt: *A geográfusok számtalan felületessége ezt az oly édes hazát sok-*

sok térképen beszennyezte, amikor az ég és a Nap állásának ellentmondó fekvést agyaltak ki számára, s ha csak a mindenki által ismert települések nevei nem segítettek volna a tájékozódásban, azt gondolhattam volna, hogy a Földnek nem is ezen a tájain járok. Azért, hogy ez az állapot megszűnjön, az oly fájón hiányzó Mikoviny kollégámmal huszonöt évvel ezelőtt – talán nem tévedek sokat –, az együtt kezdett munkának a folytatását illendőnek ítélem: ezen térkép alapján ugyanis a háború vezérei a különböző – még a jelentéktelen folyók – egymásba torkollását, valamint egyes mocsarak gyakran áthatolhatatlan lapályait is kézbe kapják; sőt pontozott vonalakkal azt is bejelöltük, hogy az utazóknak mely birtokokat és uradalmakat kell keresztezniük; a hidakat és hegyeket, továbbá erdőket és átkelőket, amilyen mértékben arra hely maradt, gondosan berajzoltam. – írta Dunán innen, Dunán túl, kéziratban fennmaradt térképének feliratában.⁵

Zárójelben utalunk Mikoviny szavaira, aki az Epistola-ban kísértetiesen hasonlóan fogalmaz: *Ezt az elhatározásomat megerősítette a geográfusok felfoghatatlan restsége avagy tudatlansága, mely által egyrészt idegen országokat, másrészt ezt a mindkettőnk számra oly drága hazát eltorzították.*

Hasonlóképpen az országleíró nemzedék értékes tagja volt TOMKA-SZÁSZKY KÁROLY (1694–1762) is, akinek ebbéli erényeiről földrajzkönyve⁶, történelemkönyve és a hozzá csatolt térképei tanúskodnak⁷.

DANUBIUS PANNONICO-MYSICUS

Magyarország felmérésének gondolata azonban nem volt előzmény nélküli, és – bár bizonyítani nem tudjuk -, biztosra vesszük, hogy LUIGI FERDINANDO MARSIGLI (1658–1730) *Danubius Pannonico-Mysicus*-a⁸ lehetett ötletadó Bél számára. Még a szerzőpáros felállítását tekintve is párhuzamba lehet őket állítani: Bél és Mikoviny – az országleíró történész és a térképész; Luigi Ferdinando Marsigli, az ország és Duna leírója és Müller, az ország és Duna-térképek rajzolója.

Az tény ugyan, hogy Marsigli műve csak 1726-ban jelent meg, annak kéziratát pedig Bél nem ismerhette, de a mű prodromusa már 1699-ben, majd 1701-ben ismét megjelent. Ezt pedig már ő is olvashatta. Ebben Marsigli fölvezetja szándékát. Tervei között a Duna pannóniai és szerbiai szakaszának nemcsak több szempontú leírása szerepelt, hanem annak környezetének, sőt a Kárpát-medencének, mint vízgyűjtőnek a leírása is – idézem: „geographice, hydrographice, historice, et physice” való leírása, azaz földrajzi, vízrajzi, történelmi és természetrajzi leírása.

Ha ezt a tervezetet összevetjük Bél Mátyás leírás-sémájával, nagyon sok lényegi rokonságot figyelhetünk meg a kettő között.

*Danubius Pannonico-Mysicus*⁹

I. KÖNYV

I. Általános rész

Dunatérképek

A Duna nevének eredete

Vármegyék, városok, falvak

Várak, szigetek, folyók

Népek a Duna mentén

A magyar nép öltözködése, belső

II. rész

*Esztergom vármegye leírása*¹⁰

A vármegye térképe

A város nevének eredete

A vármegye fekvése és természeti adottságai

Hegyei és hegységei, folyók ...

A magyar nép története Öslakosság

A lakosság ma, erkölce, szokása és életmódja

Csillagászati

Mikoviny Epistolája

Mindez természetesen adódhat a leírás belső logikájából.

Feltűnő azonban, hogy Bél Mátyás Marsiglihoz hasonlóan fontosnak tartotta a leírt terület térképi megjelenítését. Talán nem véletlen, hogy miként Marsigli mellett ott találjuk Müllert, Bél mellett Mikovinyt.

Nem tudjuk, hogy Európában volt-e ez idő tájt a fentiekhez hasonló, szinte lázas szorgalommal készített, módszeres térképezéssel összekötött országleírás. Nem lehet kizárni, hogy éppen Marsigli munkája indukálta, de az is lehet, hogy csupán a sajátos történelmi helyzet. Az azonban megállapítható, hogy pár évtized alatt szellemükben és módszerükben Magyarországon hasonló országleírások születtek.

II.

A Marsigli-Müller páros országleírásához kapcsolódva egy sajátos kérdés merül fel: rajzolt-e Müller L. F. Marsigli kívánságára egy 24 szelvényes határtérképet. Köztudott, hogy 1709-ben megjelent egy új szellemű, szép és jó Magyarországtérkép, rajzolója J. C. Müller volt, aki a térkép feliratában kiemeli, hogy a határkijelölés során rajzolt térképek fontos forrásul szolgáltak számára.

A karlócai békekötést követően azt a Marsiglit nevezték ki osztrák részről, hogy a 850 km-es határvonalat a törökökkel tárgyalva helyszíni bejárás során kijelölje, akinek a titkára és térképésze J. C. Müller volt. Marsigli a határ mindkét oldalát két óra járásnyi sávban felmérte és feltérképezte. A munka befejeztével, 1702 tavaszán Müllerrel együtt elhagyta Magyarországot. Marsigli az örökösödési háború németországi frontjára ment, Müllernek azonban meghagyta, hogy Nürnbergben megadott témák szerint térképeket rajzoljon, köztük a kijelölt török – magyar, osztrák határról is. Így született meg a 42 lapból álló híres határtérkép, amelyet a történészek 39 szelvényesként tartanak számon. A térkép 39 szelvényből, két fóliólapon 96 db határhelyszínrajzból és egy összesítő lapból áll.¹¹ Bár keletkezésének helyét, rendeltetését, Bécsbe jutásának körülményeit illetően mostanáig több tévedés élt a szakirodalomban, létezését illetően semmi kétség nem volt.

Nem így egy 24 szelvényes határtérképet illetően, amelyről a szakirodalom tudni vél, de amelynek nyomát egyetlen levélben és egyetlen levéltárban sem találtam. Nyugtalanított a kérdés, mivel pár évvel ezelőtt elhatároztam, hogy Müller kéziratoss térképeinek katalógusát elkészítem. E célból minden feltételezhető helyen kutattunk munkái után, de sehol sem találkoztunk a 24 szelvényes határtérképpel. Minden racionális érv amellet szólt, hogy sohasem létezett. De nemcsak, hogy Müller és Marsigli sohasem említi, hanem azok is, akik később tudni vélnek róla, vagy rossz jelzetet írnak, vagy semmilyen sem adnak meg hozzá, sőt az is előfordul, hogy egy másik térkép jelzetével látják el. Az a gyanúm támadt, hogy valami fatális tévedés áldozatai az egymás adatait átvevő adatközlők.

Nyomozni kezdtem.

Müller első életrajzírója, JOHANN GABRIEL DOPPELMAYR említi először (1730). A közismert, 42 lapból álló – 39 szelvényes –, híres határtérképről azonban különös módon nem tud.¹²

1907-ben egy alapos Müller-életrajz jelent meg Bécsben.¹³ Ebben a szerző, JOSEPH PALDUS két helyen – a 16. és a 40. oldalon – említi a 24 szelvényes térképet, de külön jelzet nélkül. A második alkalommal már kérdőjellel. Nyilván valaki – talán még a nyomdába kerülés előtt a kéziratban – látta el a problémás adatot kérdőjellel. Mindenesetre a könyvben már így jelent meg.

Legutóbb, 2001-ben, egy horvát katalógusban találkoztunk nyomtatásban a rejtélyes térképpel.¹⁴ Itt már jelzete is van. A gond csak az vele, hogy az a 39 szelvényes térkép jelzete.

Hosszú éveken át kutattuk Müller kéziratoss térképeit, de a 24 szelvényes határtérképpel, amelyről Doppelmayr tudni vél, sohasem találkoztunk. A tisztázatlan probléma annál is inkább zavart, mivel éppen a szóban forgó térképeknek a katalógusán dolgoztunk. A feltételezett, de meggyőződésünk szerint egyetlen lehetséges megoldásra Müller egyik levele segített. Ő, amikor

az általa elvégzett munkáról Marsiglinek számot adott, 41 szelvényesnek mondta térképét. A szelvényekhez számította ugyanis azt a két fólió lapot is, amelyekre a 96 határjel-helyszínrajzot vitte fel. Mindez az összesítőlappal együtt 42-t ad ki. Ha pedig a 42 számait felcseréljük, a 24-et kapunk. Ebben a tényben sejtjük a rejtély kulcsát. Feltételezésünk helyességében az alábbi érvek erősítenek meg:

- Míg Marsigli és Müller leveleikben többször is említik a 39 szelvényes (42 lapból álló) térképet, addig a 24 szelvényesről hallgatnak.
 - Ha már a 24 szelvényest dicsőítve megemlíti Doppelmayr, akkor sokkal inkább megemlítette volna a 42 lapból állót, de ezt nem tette.
 - Ha valóban létezett volna a 24 szelvényes változat, Paldus nem maradt volna adósa jelzetével, és nem került volna könyvében a térkép második említése során a 24-es szám mögé kérdőjel.
- Következésképpen a *térkép sohasem létezett*.

Összefoglalva, a 24 szelvényes térkép közel 300 évig fenn maradó legendája a következőképpen keletkezhetett:

*Doppelmayr*nál a nyomdász a 42-es szám helyett 24-et írt, azaz szedésnél felcserélte a számokat.

Paldust *Doppelmayr* téves adata megtévesztette. Ő jelzetül az ÖNB-ban található eredetit jelölte meg – pontatlanul. És mivel a pontatlan jelzet mögött a térképet soha senki sem találta, nem tudták a hibát tetten érni.

Paldus nyomán pedig, akinek feltétlen hitelt adtak az újabb publikációk, a kutatók átvették a 24 szelvényes térkép legendáját.

Írásunkban a 18. századi szöveges és térképi országleírásokkal foglalkoztunk.

Befejezésképpen és összegzésként ezeknek a leírásoknak sajátosságát szeretnénk kihangsúlyozni: nem egyszerű geográfiai munkák voltak ezek, és szerzőjüket nem csupán a geográfia tudománya érdekelte, hanem komplex leírásaikkal Európának és Magyarországnak is szolgálni kívántak. A – 150 éves török megszállás miatt *terra incognita*-nak számító – Kárpát-medencét Marsigli–Müller a Royal Society elvárásait is szem előtt tartva írta le és térképezte fel, míg a magyarországi szerzők, miként Timon Sámuel, Bél Mátyás, Mikoviny Sámuel, Fabricius Kovács János és Tomka-Szászky Károly, a *Nem a jutalom reménye, hanem a haza szeretete hajt minket előre*¹⁵ gondolat jegyében adtak az országról tükröt, készítettek róla leltárt.

JEGYZETEK

¹ A *Notia Hungariae novae historico-geographica* első négy kötete Bécsben jelent meg 1735 – 1742. V. kötete Budapesten, 1892.

² Deák Antal András: A Hungaria Nova megrajzolója, Mikoviny Sámuel. Budapest, 1987.

³ U.o. 10. old.

⁴ R. Klier: *Der slowakische Kupferstecher und Kartograph Samuel Mikovini in Nürnberg und Altdorf*.

⁵ *Mappa Regni Hungariae Novissima Circulos Cis- ac Trans-Danubiales cum exacta distinctione Comitatum specialiter representans. Wien, Nationalbibliothek, Kartensammlung C 80/5.*

⁶ *Introductio in orbis antiqui et hodierni Geographiam, in duos tomos divisa, quorum prior continet cum praecognitis, Europam, posterior Asiam, Africam, et Americam. Pozsony, 1753.; II. kiadás Pozsony és Kassa, 1777.)*

⁷ A Magyar Krónikának röviden lerajzolt sommája 1742-1749.

⁸ A Duna pannóniai és szerbiai szakasza. Megjelent: Amszterdam–Hága, 1726. A VI kötetes mű I. kötete a Duna Múzeum gondozásában *A Duna fölfedezése* címmel hasonmásban jelent meg a

kötet magyar fordításával és egy, a mű keletkezésének történetével foglalkozó bevezető tanulmánnyal. Budapest, 2005.

⁹ Luigi Ferdinando Marsigli: *Danubius Pannonico-Mysicus*. Amszterdam és Hága, 1726.

¹⁰ Bél Mátyás: *Esztergom vármegye leírása*. Esztergom, 2001. Fordította: Deák Antal András.

¹¹ ÖNB, C. P. Min. 85; 1751-ben készült másolata: ÖStA KA B IX c 634.

¹² *Historische Nachricht von den Nürnbergischen Mathematicis und Künstlern*. Nürnberg, Peter Conrad Monath; 1730.

¹³ *Joseph Paldus*: Johann Christoph Müller. Ein Beitrag zur Geschichte vaterländischer Kartographie. Mitteilungen des k. und k. Kriegsarchivs. Dritte Folge. V. Bd. Wien, 1907 bei Roller.

¹⁴ Dr. sc. Mirela Slukan: *Kartografski izvori za povijest Triplex Confiniuma*. Hrvatski drzavni arhiv Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu (2001).

¹⁵ *Provehimur non praemio sed patriae amore*.

ENGLISH SUMMARIES
OF THE PAPERS